

УДК 016:94(477)“1920/1950”

DOI 10.32461/2409-9805.1.2023.276760

Цитування:

Дуднік О. Я. Бібліографічний покажчик «Історія України»: відображення національно-визвольного руху, об'єднання та звільнення українських земель у 20–50-х роках ХХ ст. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2023. № 1. С. 20–29.

Dudnik O. (2023). Bibliographic Index "History of Ukraine": Reflection of the National Liberation Movement, Unification and «Liberation» of Ukrainian Lands in the 20–50-s of the 20-th century. *Library Science. Record Studies. Informology*, 1, 20–29 [in Ukrainian].

Дуднік Олександр Якович,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
<https://orcid.org/0000-0001-5206-1129>
dudn70@ukr.net

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»: ВІДОБРАЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ, ОБ'ЄДНАННЯ ТА ЗВІЛЬНЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У 20–50-Х РОКАХ ХХ СТ.

Мета дослідження – з'ясувати відповідність назв окремих структурних частин науково-допоміжного бібліографічного покажчика (щорічного видання) «Історія України» за 2000–2019 роки змісту поданих у ньому описів праць, а також історіографії та законодавству України з питань національно-визвольної боротьби українського народу, об'єднання та звільнення українських земель у 1920–1950-х роках. **Методологія дослідження:** застосовано принципи об'єктивності, історизму, системності, всебічності, а також загальні методи наукового дослідження – аналіз, синтез, порівняння. **Наукова новизна:** уперше зроблено спробу показати невідповідність назв окремих підрозділів і рубрик у змісті бібліографічного покажчика «Історія України» за 2000–2019 роки назвам описів досліджень, представлених у ньому. **Висновки.** Структура бібліографічного покажчика «Історія України» не має підрозділу чи рубрики з історії національно-визвольної боротьби українського народу у 20–50-х роках ХХ ст., тоді як у посібнику подано багато описів праць із цієї теми. Зміст бібліографічного видання містить структурні частини, назви яких відображають радянську історіографію і пропаганду через використання у відповідному контексті ідеологем «визволення» та «возз'єднання», і це, незважаючи на те, що істинність останніх уже спростували сучасні дослідники та Український інститут національної пам'яті. Такий стан провідного бібліографічного видання – це також результат непослідовної політики національної пам'яті із цих тем, відсутності відповідного законодавства упродовж тривалого часу, а нині його недосконалості. Жоден закон України, що стосується проблематики визвольної чи національно-визвольної боротьби у ХХ ст., не містить визначення цих термінів.

Ключові слова: бібліографічний покажчик «Історія України», структура змісту, тематика, національно-визвольний рух, звільнення, об'єднання українських земель, закон України.

Dudnik Oleksandr,
Ph.D. in History,
Senior Research,
Verнадsky National Library of Ukraine

BIBLIOGRAPHIC INDEX "HISTORY OF UKRAINE": REFLECTION OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT, UNIFICATION AND «LIBERATION» OF UKRAINIAN LANDS IN THE 20–50-S OF THE 20-TH CENTURY

*The purpose of the study is to find out the accordance the titles of the structure parts of the scientific auxiliary bibliographic index (annual edition) «History of Ukraine» for the years 2000–2019, the content of the descriptions of the works presented in it, as well of the historiography, and legislation of Ukraine on the questions of the national liberation struggle of the Ukrainian people, reunification and liberation of Ukrainian lands in the 20s–50s of the XX century. **Research methodology:** the principles of historicism, objectivity, systematics and*

comprehensiveness were applied, as well as – general methods of scientific research – analysis, synthesis, comparison. Scientific novelty: for the first time, an attempt was made to show the inconsistency of the titles of separate subsections and rubrics in the content of the bibliographic index «History of Ukraine» for the years 2000–2019 with the titles of the descriptions of the researches which presented in it. Conclusions. The structure of the bibliographic index «History of Ukraine» does not have a subsection or rubric on the history of the national liberation struggle of the Ukrainian people in the 20th century, while in the manual presents many descriptions of researches on this topic. Simultaneously, the bibliographic edition contains structural parts, the titles of which reflect Soviet historiography and propaganda due to the use the words-ideologemes: «liberation» and «reunification» which had already been refuted by modern researchers as the «expulsion» and «unification» or «joining». Therefore, bibliographers should take into account the dominant titles of the submitted descriptions of works, to annotate them and study the historiography of the issues in detail. Such state of the leading bibliographic edition is also the result of the inconsistent policy of national memory on these topics, the lack of appropriate legislation for a long time, and now its imperfection. Not a single law of Ukraine, which deals with the issue of national liberation struggle in the 20th century, contains a definition of this term.

Key words: *bibliographic index «History of Ukraine», content structure, topics, national liberation movement, expulsion, unification of Ukrainian lands, law of Ukraine.*

Актуальність теми дослідження. Вивчення особливостей подачі або представлення різних тем чи їх проблематики в бібліографічних посібниках має важливе значення. Адже понятійно-термінологічний апарат, структура змісту бібліографічних праць мають об'єктивно відображати результати багатьох досліджень учених, а фактично – історіографічні напрями, а не поодинокі суб'єктивні думки окремих політиків чи політичних сил. Назви підрозділів, а особливо рубрик бібліографічних посібників, до яких звертається користувач, це і є відображення історіографії того чи іншого питання. Їх також можна розглядати як своєрідні навігатори для швидкого пошуку джерел, а головне – алгоритм для сприйняття, розуміння і запам'ятовування подій історичного минулого. Тобто структура змісту бібліографічних посібників є схематичним відбитком широких і вузьких, важливих та менш значимих історичних тем, а також їх оцінок. Вона структурує матеріал у свідомості людини. Однак, коли в бібліографічних виданнях назви представлених описів праць не співвідносяться з назвами розділів, підрозділів чи рубрик, це не лише ускладнює пошук дослідникам необхідної літератури, приховує від читачів результати досліджень частини вчених, а й не сприяє об'єктивному розумінню подій минулого.

Аналіз досліджень і публікацій. Із часу проголошення незалежної України тематики національно-визвольного руху, об'єднання та звільнення українських земель періоду 20–50-х років ХХ ст. є тісно взаємопов'язаними між собою та одними з найпоширеніших серед досліджень науковців. На жаль, у їх висвітленні та оцінках спостерігаємо різкі розбіжності, адже їх активно використовують політичні сили під час передвиборчих кампаній, схвалення нормативно-правових актів та проведення політики національної

пам'яті. Водночас представлення цих тематик у бібліографічних виданнях, за поодинокими винятками, залишається поза увагою дослідників. Серед авторів, які торкалися цього питання, С. Борчук з публікацією «Проблематика українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни на сторінках енциклопедичних і бібліографічних видань» [1]. Однак дослідник не розглядає подачу цієї теми в покажчику «Історія України».

Мета дослідження – з'ясувати відповідність назв структури науково-допоміжного бібліографічного покажчика (щорічного видання) «Історія України» за 2000–2019 роки змісту поданих у ньому описів праць, а також історіографії та законодавству України з питань національно-визвольної боротьби українського народу, об'єднання та звільнення українських земель у 20–50-ті роки ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. З появою Українського інституту національної пам'яті (УІНП) дослідники чимало уваги приділили вивченню національно-визвольного руху та пов'язаних з ним процесів українського державотворення упродовж ХХ ст. Крім того, 21 травня 2015 року набрали чинності закони України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>) та «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text>), схвалені, як заявлено в ЗМІ, на засіданні Верховної Ради України 9 квітня 2015 року. Перший з них поширюється на учасників українського національно-визвольного руху, які, зокрема, входили до складу таких утворень як: УВО, ОУН, УПА, Народно-визвольна революційна організація (НВРО), Українська повстанча армія

отамана Т. Боровця (Бульби), Українська головна визвольна рада (УГВР) та ін., діяльність яких припадає на 1920–1950-ті роки. У п. 17 ст. 1. закону «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» вживано словосполучення *український визвольний рух*. У преамбулі другого закону йдеться про необхідність постійного піклування про ветеранів війни та учасників *визвольного руху*, а в ст. 1 – про увічнення борців *українського визвольного руху*. Однак визначення термінів – *український визвольний рух* чи просто *визвольний рух* у текстах, представлених на сайті Верховної Ради електронних копій законів, відсутні (аналогічно в друкованих виданнях, зокрема «Відомостях Верховної Ради»), як і підписи на них відповідних посадових осіб та наявність державної печатки. Та, незважаючи на це, ніхто зазначені копії нормативно-правових актів не спростовував, а значить, вони набули чинності. З огляду на зазначене, у науково-допоміжному бібліографічному покажчику «Історія України» мала б бути рубрика чи навіть підрозділ, присвячені Українському національно-визвольному або просто Визвольному руху чи хоча б національному Руху опору в указаний історичний період. Підрозділи з такою назвою є доцільними насамперед у розділах: XI «Україна у 1921–1939 роках», XII «Україна в період Другої світової війни 1939–1945 рр.» та XIII «Україна у другій половині 40-х – першій половині 50-х рр.». Адже в них подано достатньо описів робіт, присвячених УВО, ОУН, УПА, у назвах яких є словосполучення *визвольний рух*, *визвольні змагання*, *національно-визвольний рух* тощо. Так, у названому посібнику за 2008 рік в XI розділі представлено описи монографій М. Вегеша «Велич і трагедія Карпатської України» (Ужгород, 2007) та «Назустріч волі: нариси історії визвольних змагань» (Ужгород, 2008), а також опис публікації О. Кучерука «Військово-політична діяльність ОУН напередодні і на початку Другої світової війни» [4, 483]. Посібник за 2010 рік також містить описи праць про український визвольний рух на західно-українських землях у міжвоєнний період: С. Ключурак «До волі: спомини [Президента Гуцул. Республіки, Міністра нар. оборони Карпат. України]» (Ужгород, 2009); П. Мірчук «Карпатська Україна: (витяг з нарису історії ОУН. 1920–1939 роки)» (Київ, 2009); О. Пагіря «Участь українських націоналістів у розбудові збройних сил Карпатської України (1938–1939 роки)» (Київ, 2010), його ж «Карпатська Січ: військово формування Карпатської України» (Київ, 2010) та ін. [4, 340].

У посібнику за 2015 рік у тому самому підрозділі XI розділу наявні бібліографічні описи праць про Визвольний рух: О. Баган «Націоналізм

і націоналістичний рух: історія та ідеї» (Львів, 2015); С. Ільчишин «Участь юнацтва ОУН в боротьбі за українську освіту та школу в Польщі у 1931–1937 рр.: історія та досвід»; О. Лисенко «Український національно-визвольний рух 30–50-х рр. ХХ ст.: суспільний контекст і науковий вимір»; В. Іванчівський «Початок формування ідеології ОУН: перший конгрес українських націоналістів»; І. Дерев'яний «Сила волі. Євген Коновалець» (Львів, 2013) [4, 376–379].

З-поміж джерел підрозділу «Історіографія та джерелознавство» XII розділу наявні описи книг про ОУН-УПА: Д. Веденєєв «Архівно-документальні джерела з дослідження структур розвідки й безпеки ОУН та УПА»; Г. Стефанюк «Східногалицьке суспільство в контексті українського національно-визвольного руху 1941–1944 рр. у вітчизняних джерелах»; С. Борчук «Проблематика українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни на сторінках енциклопедичних і бібліографічних видань» [4, 403–407].

Відсутня рубрика про Український визвольний рух або Рух опору радянській владі й у XIII розділі посібника, зокрема за 2016 і 2017 роки. Хоча в четвертому підрозділі цього розділу «Суспільно-політичне життя. Репресії 40-х – початку 50-х років» в обох щорічниках представлено низку описів праць В. Ільницького про подальшу боротьбу ОУН. Це насамперед його монографія «Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954)» (Дрогобич, 2016), а також дослідження: «Морально-психологічний і фізичний стан учасників українського визвольного руху у Карпатському краї ОУН (1945–1954)», «Обставини втечі підпільників ОУН з-під варті у Карпатському краї (1945–1954)», «Участь іноземців у визвольному русі на теренах Карпатського краю ОУН (друга половина 1940-х рр.)», «Основні форми співпраці українського визвольного руху з різними соціальними групами населення у Карпатському краї ОУН», «Перебудова діяльності українських націоналістів у Карпатському краї ОУН (кінець 1940-х – 1950-ті рр.)» та ін. [4, 452; 4, 457–458].

Отже, дослідники присвячують свої праці й описують український визвольний рух та державотворчі процеси в міжвоєнний, воєнний та повоєнний періоди, а укладачі цього не помічають. Відсутність підрозділу чи рубрики про національно-визвольний рух на українських землях як у складі Польщі, СРСР, так і під час німецької окупації України в XI, XII та XIII розділах науково-допоміжного покажчика «Історія України» викликає логічне запитання з приводу причин переслідування та репресій українців у цих країнах та появи й діяльності ОУН та УПА. Так втрачається розуміння

причинно-наслідкових зв'язків тих історичних подій, що відбувалися, а головне – відкидається сам факт існування українського національно-визвольного руху.

Водночас у покажчику слово *визволення* застосовують у шостому підрозділі XII розділу «*Визволення України Радянською армією*», згодом «*Визволення України від нацистських окупантів*». За останньою інформацією УІНП, єдиним справді українським політичним суб'єктом у роки війни був визвольний рух – люди й організації, що боролися за незалежність від обох тоталітарних систем. До таких організацій насамперед зараховують УПА [13]. Її воїни боролися і з нацистською, і з радянською окупацією, а солдати радянської армії, серед яких було багато українців, не визволяли Україну, а звільняли її від нацистських військ в інтересах іншого тоталітарного режиму. Термін *визволення* передбачає волю, свободу, а 1944 року Україна не стала вільною [2]. Отже, використання слова *визволення*, словосполучення *визвольний рух* в історії України ХХ ст. може стосуватися лише учасників та організацій національно-визвольного руху й національного руху опору. В СРСР термін *визвольний рух* був одним із маніпуляційних механізмів радянської міфології, згідно з яким визволенням називали повернення Червоної армії в 1943–1944 роках до України. Тому УІНП пропонує застосовувати термін *вигнання* нацистських окупантів з України [2] або *звільнення* від німецьких військ. Вигнання нацистів супроводжувалося масовими злочинами сталінського режиму. На найнебезпечніших ділянках фронту використовували чорносвитників – поспіхом мобілізованих місцевих жителів, яких кидали в бій непідготовленими, необмундированими, а часто й неозброєними. Радянських солдатів змушували воювати проти національно-визвольного руху, що означало братовбивчу війну між українцями [9]. Комуністичний режим Радянського Союзу скористався з перемоги над нацизмом й укріпив свої позиції в Україні. Адже після звільнення Україна не стала суверенною, самостійною державою, а знову ввійшла до складу СРСР, тоталітарний режим якого продовжив приносити в жертви мільйони її людей.

Не менш суперечливим є використання укладачами покажчика «Історія України» слова *возз'єднання* в рубриці «*Возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР*» XII розділу. Звичайно, наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років застосуванню цього слова сприяла політика пам'яті тодішнього керівництва країни. 27 квітня 1999 року Президент Л. Кучма видав Указ № 437/99 «Про відзначення 60-річчя возз'єднання українських земель в єдиній Українській державі» [11] на

державному рівні. Але в дійсності історична подія, з нагоди якої вийшов указ, являла собою захоплення восени 1939 року Червоною армією переважної частини західноукраїнських земель унаслідок її нападу на Польщу. Тоді ж Північна Буковина залишалася в складі Румунії, а Закарпаття ще навесні 1939 року було захоплене Угорщиною. Отже, теза про «возз'єднання українських земель» в одній державі не витримувала жодної критики. 22 листопада 1999 року Президент України підписав Указ №1476/99 «Про відзначення 55-ї річниці возз'єднання Закарпатської України з Україною». Однак і це «возз'єднання» не стало результатом вільного волевиявлення населення регіону, а було наслідком Другої світової війни, коли війська СРСР фактично окупували території Угорщини й Чехословаччини. Отже, така меморіальна практика щодо об'єднання українських земель не набула підтримки в Україні, а пам'ятна дата возз'єднання українських земель остаточно закріпилася за 22 січня – Днем Соборності. Та все ж термін *возз'єднання* щодо подій 1939 року стали активно використовувати укладачі бібліографічного посібника «Історія України». І це, незважаючи на те, що в поодиноких публікаціях із цим словом у назві термін *возз'єднання* автори піддавали сумніву або спростовували. Так, у щорічнику «Історія України» за 2000 рік у зазначеній рубриці вміщено описи таких досліджень: С. Кульчицький «Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності»; О. Кучерук «Українське повстання вересня 1939 року на Західній Україні»; Кім Науменко «Визволителі чи окупанти?: Нові матеріали про «визвольний похід» Красної армії на західноукраїнські землі у вересні 1939 року» [4, 99]. У названій праці С. Кульчицького автор наголошував, «що возз'єднання Західної України з УРСР одночасно означало її приєднання до тоталітарної наддержави. На нові області УРСР поширилися існуючі в Радянському Союзі порядки. Складовою частиною радянської держави був державний терор, здійснюваний у страхотливих масштабах» [6, 95].

У зазначеній рубриці щорічників «Історія України» за 2001 і 2002 роки вміщено лише по одному бібліографічному запису: С. Кондратюк «Діяльність тимчасових органів влади в Західній Україні у вересні-грудні 1939 р.» [4, 347] та В. Колесник «Радянська західноукраїнських земель і доля волинської інтелігенції у 1939 р.» [4, 487]. У покажчику за 2005 рік відповідна рубрика хоча і містить більше описів досліджень, однак жодного зі словом *возз'єднання*: Т. Гуменюк «Народні Збори Західної України (1939 р.) в оцінках сучасних українських істориків»; О. Калакура «Новий статус поляків західноукраїнських земель

після їх включення до УРСР (1939–1941 рр.); С. Пуріч «Встановлення радянської влади на Буковині (1940–1941). Етнотомографічні методи та наслідки»; Ю. Сорока «Становлення радянської тоталітарної системи в західноукраїнських землях, 1939–1941 роки» [4, 357]. Єдиний опис праці із цього питання з відповідним словом у назві подано в першому розділі покажчика «Історіографія та джерелознавство історії України (загальні праці)»: Н. Юсова «Возз'єднання українських земель і актуалізація проблеми походження української народності в радянській історіографії: 1939–1947 рр. (В світлі нових архівних джерел)» [4, 14].

У щорічнику за 2007 рік така рубрика відсутня, а опис однієї праці з матеріалами наукової конференції, що присвячена 60-річчю возз'єднання Закарпаття з УРСР (Ужгород, 29 червня 2005 р.), подано в другому розділі посібника «Наукова робота з історії України» [4, 42].

Фактично нічого не змінилося в щорічниках покажчика за 2008–2019 роки. Тобто створення УІНП і початок його діяльності не позначилися на радянських назвах структурних частин посібника. В усіх його виданнях за вказані роки є рубрика «Возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР», але майже відсутні описи праць зі словом *возз'єднання* в їхніх назвах. Так, у покажчику за 2008 рік рубрика містить усього два описи. Це посилання на історіографічне дослідження І. Мищак «Інкорпорація західноукраїнських земель до складу УРСР у 1939–1941 рр.» та опис праці В. Ковалик «Становлення та діяльність органів НКВС і робітничо-селянської міліції на теренах Станіславської області в 1939–1941 роках» [4, 503; 4, 510].

Серед описів праць цієї рубрики в покажчику за 2009 рік наявна лише одна робота з радянською ідеологією: С. Кульчицький «Коли і як відбулося возз'єднання Західної України з УРСР» (Укр. іст. журн. 2009. № 5). Інші описи досліджень її не містять: В. Баран «З історії радянської західних земель України 1939–1941 рр.»; М. Дьяченко «Присоединение Западной Украины, Западной Белоруссии, Прибалтики, Бессарабии, Северной Буковины к СССР в оценках советских людей (осень 1939 – лето 1940 гг.)» (Вопр. гуманит. наук. 2009. № 4); О. Крикницький «Військова операція Червоної армії з анексії Північної Буковини і Бессарабії (червень-липень 1940 р.)» та ін. [4, 414–415].

С. Кульчицький чи не єдиний автор, який постійно використовує у назвах своїх досліджень слово *возз'єднання*. У зазначеній статті доктор історичних наук пише, що неодноразово робив спроби зняти тінь пакту Ріббентропа-Молотова з ідеї соборності, відмежовуючи від неї зовнішню політику Кремля як за змістом вересневих подій

1939 року, так і в хронологічному вимірі. На його думку, «коли мова заходить про возз'єднання українських земель в єдиній державі – Українській РСР, історики поєднують два протилежні за змістом твердження: по-перше, з правового погляду возз'єднання було наслідком злочинної змови двох диктаторів; по-друге, історичне значення досягнутої соборності українських земель применшувати не можна [7, 123]. Отже, у вченого простежуємо дуальність підходу до проблематики та її бачення. Він то не визнає цю подію за «возз'єднання», то вбачає в ній реалізацію ідеї соборності. Виходить, що об'єднання українських земель у межах УРСР / СРСР все ж таки стало досягненням головної мети – соборності. Але насправді така мета є хибною та ніколи не була поставлена, оскільки ідея соборності українських земель не передбачала їх возз'єднання в тоталітарній державі. Неоднозначність поглядів дослідника простежується і в окремих його оцінках тих подій. Так, він стверджував, що переважна більшість українців і білорусів, на землю яких прийшла війна, вітала червоноармійців, покликаних захистити їхнє життя та майно. «Ця цілком природна реакція населення служила моральним виправданням діям сталінського уряду. Приєднання до Радянського Союзу території, на якій українці і білоруси становили більшість населення, ставало можливим оголосити возз'єднанням братніх народів» [7, 24]. Водночас через кілька абзаців автор наводить текст переписки В. Молотова з німецьким послом від 10 вересня 1939 року. У ній комісар закордонних справ СРСР повідомляв німецького дипломата, що «вступ Червоної армії в Польщу мотивуватиметься необхідністю захистити від війни братні народи – українців і білорусів. Таке мотивування, виправдовувався Молотов, необхідне, щоб Радянський Союз зміг пояснити своє втручання широким масам і не виявився б у їхніх очах агресором» [7, 125]. У радянських ЗМІ для виправдання агресії було застосовано термін *визвольний похід*. Сталін хотів показати всім, що його турбує тільки одне: доля українців і білорусів в охопленій війною Польщі, а не її ліквідація. Але досягти цього йому не вдалося, бо СРСР не залишився нейтральною державою. 28 вересня 1939 року в Москві був укладений новий радянсько-німецький пакт, який дістав офіційну назву Договір про дружбу і кордон. Наприкінці дослідник приходиться до висновку: «Приєднання Західної України і Західної Білорусії не варто називати «возз'єднанням». Навіть національно свідомі українці у вересні 1939 р. розглядали «визвольний похід» як четвертий поділ Польщі. Можна сказати навіть більше: анексія цих територій не стала їх реальним приєднанням до Радянського Союзу. Після вторгнення вермахту радянський

уряд був змушений оголосити договори 1939 р. стосовно Польщі такими, що втратили силу» [7, 137]. Але варто зазначити, що після закінчення Другої світової війни Сталін не відмовився від цих територій.

У тому самому 2009 році заступник директора Українського інституту національної пам'яті, ще один відомий пострадянський історик В. Верстюк говорив: «... свого часу це було возз'єднання по-радянськи... Україна об'єдналася, але об'єдналася страшними методами. Прихід радянських військ у 1939 р. галичани майже відразу сприймали не як Україну, а як Росію, яка прийшла замість Польщі, і знову, виявляється, що це об'єднання тільки зусиллями російських, радянських військ відбувається» [10].

Розгляд бібліографічного щорічника «Історія України» за 2010 рік знову підтвердив наявність цієї рубрики, хоча більшість представлених у ньому досліджень присвячено насильницькому процесу радянзації західноукраїнських територій після їх захоплення Радянським Союзом. Як «возз'єднання» мали на увазі укладачі, не відомо, адже була порушена воля народу та його право на самовизначення. Радянські війська ніхто туди не запрошував. Анексія переважної частини західноукраїнських земель СРСР була зумовлена таємними домовленостями з гітлерівською Німеччиною, згідно з пактом Ріббентропа-Молотова. Як наслідок, це стало головною причиною майже 20-річної боротьби західноукраїнського населення на чолі з ОУН та УПА проти тоталітарного радянського режиму. Саме тому нині більшість дослідників оцінюють вступ радянських військ 1939 року на територію західноукраїнських земель, які на той час входили до складу Польщі, як агресією, а не возз'єднання.

Однак, навіть не визнаючи приєднання 1939 року західноукраїнських земель до СРСР за возз'єднання, С. Кульчицький продовжував використовувати цей термін у своїх наступних працях. Так, 2013 року виходить його книга «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі», де в розділі 9.11 «Друга світова війна» виділено рубрику «Возз'єднання українських земель». Автор книги знову наголошує: «Приєднання до Радянського Союзу території, на якій українці і білоруси становили більшість населення, давало можливість оголосити про возз'єднання братніх народів. ... Треба пам'ятати, що саме внаслідок концепту возз'єднання Сталін відмовився від частки своїх територіальних надбань (Люблінського і частини Варшавського воєводства), гарантованих 23 серпня 1939 р. пактом Ріббентропа-Молотова» [8, 27]. Постає запитання: з яких міжнародно-правових актів, юрисдикції чи теорії

дослідник виводить таке право на використання терміна *возз'єднання* щодо анексії частини західноукраїнських земель у вересні 1939 року. Зрозуміло одне, що Сталін маніпулював свідомістю громадян, застосовуючи слово *возз'єднання*, то чи варто використовувати цю ідеологему в наш час. Далі С. Кульчицький зазначає, що нові кордони радянської України сформувалися внаслідок реалізації пакту Ріббентропа-Молотова, а тому залишалися нелегітимними. Тут варто не погодитися з ученим, бо кордони стали й легітимними, і легальними, адже їх уже офіційно визнала фашистська Німеччина за договором з СРСР від 28 вересня 1939 року, а Франція і Великобританія визнали їх шляхом мовчазної згоди, не оголосивши війну Радянському Союзу. На думку ж дослідника: «Лише тоді, коли б вони були визнані міжнародними договорами, можна було б говорити про формальне возз'єднання українських земель [8, 34]. Таке визнання, за його словами, начебто настало після закінчення Другої світової війни у 1945 році, коли право українського народу на возз'єднання своїх земель офіційно визнали керівники трьох головних держав антигітлерівської коаліції під час Ялтинської конференції 1945 року [8, 81–91]. Однак варто зауважити, що в українського народу ці відомі світові лідери не запитували, чи хоче він такого «возз'єднання», а знову ж таки діяли проти волі українців. Підтвердженням цьому була тоді боротьба ОУН і УПА за відновлення української народної держави.

Отже, тоді в історіографії проблеми з'являється ще один нюанс, а саме – намагання перенести визнання так званого «возз'єднання» Західної України з УРСР / СРСР з 1939 на 1945 рік.

Не змінилася назва цієї рубрики покажчика й після 2015 року, коли парламент схвалив низку вже згаданих і так званих «революційних» законів, зокрема про засудження «тоталітарного комуністичного режиму» та «увіковічення пам'яті учасників визвольного руху як борців за волю України». Варто лише зазначити, що з того часу в названій рубриці слово *возз'єднання* стали брати в лапки. Хоча жодного пояснення цьому укладачі не дають.

У бібліографічному посібнику за 2016 рік рубрика «“Возз'єднання” західноукраїнських земель з УРСР» містить описи праць, у назвах яких трапляються слова прямо протилежного значення: О. Троханяк «Анексія Західної України 1939–1941 рр. радянською владою та її репресивна політика (на прикладі Бережанщини)»; А. Руккас «Вступ Червоної армії до Корця 17 вересня 1939 р.» та «Кременець у вересні 1939 р.».

У щорічнику за 2017 рік у цій рубриці є опис праці П. Юценка «Концепція давньоруської

народності в ході «возз'єднання» Західної України і Західної Білорусії в 1939 р.». Автор торкається цього питання і в дисертації, зазначаючи, що «формулювання про звільнення і захист «своїх українських і білоруських братів» з'явилося лише в переддень вторгнення радянських військ на територію Польщі. При цьому нове завдання для військ передбачало не тільки захист українців і білорусів, але й порятунок польського народу від наслідків війни, в яку він був втягнутий своїми «нерозумними керівниками» [15, 283]. Ця заява, на думку дослідника, була розрахована передусім на внутрішнього користувача – громадян Радянського Союзу та населення окупованих територій, які мали повірити в добрі наміри радянського керівництва та не виказувати явного спротиву радянським військам. Офіційна радянська пропаганда наполегливо доводила жителям Західної України, що перехід польсько-радянського кордону є прагненням запобігти окупації краю нацистами та захистити від поляків, що, відступаючи під натиском німецьких та радянських військ, часто зганяли свою злість на цивільному українському населенні, не спиняючись перед убивством мирних жителів [15, 283–284]. Насамкінець автор доходить висновку, що саме події 1939–1940 років – приєднання Західної України і Західної Білорусії до відповідних радянських республік у складі СРСР – відіграли вагомий роль у генезисі концепції єдиного руського народу давньоруської доби в значенні спільного предка трьох пізніших східнослов'янських народностей [15, 287].

Як зазначає Т. Гуменюк: «Радянською історіографією та партійною пропагандою використовувались винятково ідеологеми «визволення» та «возз'єднання». Про це свідчать вже перші опубліковані праці з даної проблематики. Події 1939 року на західноукраїнських землях радянськими істориками розглядалися на основі марксистсько-ленінської методології з її класовим підходом до подій і явищ минулого» [3, 41]. Дослідник зазначає, що в післявоєнний період опубліковано цілу низку праць про «визвольну місію» Червоної Армії, яка принесла «пригнобленому» народові свободу та визволення від іноземного ярма, про боротьбу «трудящих» Західної України за возз'єднання з Українською РСР. Їх автори керувалися терміном *возз'єднання*, оскільки вважали, що віковичне прагнення українського народу здійснилося у 1939 року. Ним вони пояснювали злиття в єдине ціле двох частин України завдяки вмільній політиці керівництва СРСР. «Возз'єднання» західноукраїнських земель подане як акт, який утілював мрії «трудящих» Західної України. Практично в усіх працях зроблено спеціальний наголос на ентузіазмі населення Західної України і його

допомозі «визволителям», наведено безліч прикладів [3, 42].

Зовсім під іншим кутом зору розглядали події 1939 року на західноукраїнських землях українські історики діаспори, у працях яких слово *возз'єднання* західноукраїнських земель з Українською РСР не вжито. Натомість для означення згаданих подій використано терміни *включення*, *прилучення*, *приєднання*, *окупація*, *анексія*, навіть *злука* тощо [3, 43]. Науковці діаспори стверджували, що радянська влада була силою нав'язана населенню західних областей України з допомогою Червоної армії. При цьому часто події 1939 року вони протиставляють Акту Злуки 22 січня 1919 року, який трактують як єдино правову основу та реалізацію істинно демократичного возз'єднання українських земель. Т. Гуменюк стверджує, що вже в 1990-х роках були опубліковані раніше не відомі чи не доступні історичні джерела, які дали підстави дослідникам внести суттєві доповнення до загальновідомих фактів, уточнити, а то й кардинально переглянути оцінку подій того часу в контексті розвитку новітнього історичного процесу [3, 44].

К. Кондратюк та О. Сухий пишуть, що оцінка акту об'єднання Західної України, Північної Буковини і Бессарабії з УРСР і СРСР пройшла істотну еволюцію від «визволення», «возз'єднання» до «приєднання» і навіть «поневолення» та окупації» [5, 99].

За словами історика Олега Бажана, радянська пропаганда подавала ці події як «золотий вересень», але щодо них уже тоді були різні думки: як схвальні, так і з осудом. «Були люди, які вже у вересні 1939-го перетин кордону з Польщею Червоною армією характеризували як анексію Радянського Союзу. І говорили про те, що радянська пропаганда себе знівельовала, адже завжди наголошувала, що захищає лише свої терени, а в дійсності виходило, що брала участь у розподілі сусідньої держави – Польщі» [14]. З приходом радянської армії на західноукраїнські землі влада перейшла до львівського тимчасового управління, до якого входили армійські політпрацівники та члени КП(б)У, які приїздили зі Східної України й ставали довіреними особами в цьому регіоні. Існувала Військова рада, яка мала право проводити трибунал, розстрілювати, вирішувати господарські та інші питання. Саме тимчасове управління, згідно з постановою ВКП(б) від 1 жовтня 1939 року, ініціювало проведення Народних Зборів, які 26–28 жовтня 1939 року у Львові ухвалили рішення про входження Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки та СРСР. До першого жовтня того самого року оперативні-чекістські групи провели репресії, під час яких нейтралізували членів польських, а також

українських партій. Тому вибори відбувалися на безальтернативній основі, хоча формально кандидатів у депутати мали право висувати тимчасові управління, селянські комітети, комітети робітників, комітети так званої робочої гвардії – міліція, а також інтелігенція. Вибори відбувалися під моральним тиском, страхом, люди йшли на вибори, аби не зазнати репресій. Для радянської влади було головне не зірвати ці вибори [14].

За словами дослідника А. Трубайчука, після приєднання Західної України до УРСР, «українське питання» перетворилось у суто внутрішню проблему Радянського Союзу, скоріше в проблему органів внутрішніх справ (НКВС)» [12, 113]. Це насамперед було пов'язане з дійсним українським визвольним рухом, з переслідуванням ОУН та боротьбою з УПА.

Наукова новизна статті полягає в тому, що вперше зроблено спробу показати невідповідність назв окремих підрозділів і рубрик у змісті бібліографічного покажчика «Історія України» за 2000–2019 роки назвам описів досліджень, представлених у ньому.

Висновки. Отже, незважаючи на значну кількість праць з історії національно-визвольної боротьби українського народу у ХХ ст., структура науково-допоміжного покажчика «Історія України» немає підрозділу чи рубрики з відповідною назвою, тобто не відображає змісту представлених у ньому описів праць. Натомість посібник

містить структурні частини, що відображають радянську історіографію і пропаганду з використанням у відповідному контексті ідеологем *визволення* та *возз'єднання*, істинність яких уже спростували сучасні дослідники і законодавство країни.

Даючи назви розділам, підрозділам і рубрикам розглянутого посібника, бібліографи мали б керуватися насамперед домінуючими назвами поданих описів праць, які присвячені висвітленню зазначених подій, а також детально вивчати історіографію питання. Тому найбільш дієвим способом уникнути подібних проблем є анування таких описів праць. Як показало це дослідження, автори публікацій, які використовують, зокрема, термін *возз'єднання* здебільшого піддають сумніву та заперечують його відповідність названим історичним подіям. Тобто вони не розглядають і не визнають його в прямому розумінні його ж значення. Тому застосування ними радянської термінології як ідеологем «возз'єднання» та «визволення» ще не є підставою, щоб виносити їх у назви рубрик чи підрозділів покажчика.

Такий стан провідного бібліографічного видання – це також результат непослідовної політики національної пам'яті із цих тем, відсутності відповідного законодавства упродовж тривалого часу, а нині його недосконалості. Жоден закон України, що стосується проблематики визвольної чи національно-визвольної боротьби у ХХ ст., не містить визначення цих термінів.

Список використаних джерел

1. Борчук С. Проблематика українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни на сторінках енциклопедичних і бібліографічних видань. *Галичина*. 2013. Ч. 22–23. С. 493–500. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nikr_2013_22-23_61 (дата звернення: 03.10.2022).
2. Полтавець О. Вигнання нацистських окупантів із України. 1944 рік. *Укр. ін-т нац. пам'яті*. 2014. 21 жовтня. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/viyskovym/vygnannya-nacystskyyh-okupantiv-iz-ukrayiny-1944-rik> (дата звернення: 03.08.2022).
3. Гуменюк Т. І. Проблема возз'єднання Західної України з Українською РСР в сучасній історіографії. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2004. Вип. 26. С. 41–53. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12132/3-Humeniuk.pdf?sequence=1> (дата звернення: 06.09.2022).
4. Історія України : наук.-доп. бібліогр. покажч. за [2000–2019] роки / Держ. закл. «Нац. іст. б-ка України»; упоряд.: Т. Приліпко, Н. Вошецька, О. Марченко, Д. Стегній. Київ : Вінченко, 2004–2020.
 - Історія України: наук.-доп. бібліогр. покажч. за 2000 рік. Київ, 2004. Ч. II. 377 с.
 - Історія України: наук.-доп. бібліогр. покажч. за 2001 рік. Київ, 2004. 581 с.
 - Історія України: наук.-доп. бібліогр. покажч. за 2002 рік. Київ, 2004. 794 с.
 - Історія України: наук.-доп. бібліогр. покажч. за 2005 рік. Київ, 2007. 603 с.
 - Історія України : наук.-доп. бібліогр. покажч. за 2007 рік. Київ, 2009. 726.
 - Історія України: наук.-доп. бібліогр. покажч. за 2008 рік. Київ, 2011. 768 с.
 - Історія України: наук.-доп. бібліогр. покажч. за 2009 рік. Київ, 2011. 644 с.
 - Історія України: наук.-доп. бібліогр. покажч. за 2010 рік. Київ, 2012. 616 с.
 - Історія України: наук.-доп. бібліогр. покажч. за 2015 рік. Київ, 2017. 656 с.
 - Історія України: наук.-доп. бібліогр. покажч. за 2016 рік. Київ, 2017. 644 с.
 - Історія України. 2017: бібліогр. покажч. Київ, 2018. 640 с.

- Історія України. 2018: бібліогр. покажч. Київ, 2019. 576 с.
- Історія України. 2019: бібліогр. покажч. Київ, 2020. 592 с.
- 5. Кондратюк К. К., Сухий О. М. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009 рр.) : навч. посіб. / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка. 2010. 261 с. С. 99. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000664 (дата звернення: 04.10.2022).
- 6. Кульчицький С. Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності. *Київська старовина*. 1999. № 6. С. 95.
- 7. Кульчицький С. Коли і як відбулося возз'єднання Західної України з УРСР. *Укр. іст. журн.* 2009. № 5. С. 121–139.
- 8. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ : Tempora. 2013. Кн. 3. С. 27. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Stanislaw_Kulchytskyi/Chervonyi_vyklyk_Istoriia_komunizmu_v_Ukraini_vid_ioho_narodzhennia_do_zahybeli_Knyha_3.pdf?PH_PSESSID=nqg9kaebe60ahf6lmlkfuufml2 (дата звернення: 19.08.2022).
- 9. Горобець С. Новий ролик із циклу «Війна і міф» розвінчує наратив «Визволення України». *Укр. ін-т нац. пам'яті*. 2022. 9 травня. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/novyy-rolyk-iz-tyklu-viyna-i-mif-rozvinchuye-narativ-vyzvolennya-ukrayiny> (дата звернення: 09.06.2022).
- 10. Портников В. [Інтерв'ю у заступника голови Українського інституту національної пам'яті, доктора історичних наук Владислав Верстюка]. «Золотий вересень» 1939 року. Визволення чи окупація? *Радіо Свобода*. 2009. 18 вересня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1825823.html> (дата звернення: 13.07.2022).
- 11. Про відзначення 60-річчя возз'єднання українських земель в єдиній Українській державі: Указ Президента України від 27 квітня 1999 р. № 437/99. *Верховна Рада України* : офіційний портал: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/437/99#Text> (дата звернення: 06.06.2022).
- 12. Трубайчук А. Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918–1945 рр.). *Київська старовина*. 1996. № 2–3. С. 104–118.
- 13. УІНП акцентує на ключових сенсах, важливих для розуміння і пам'ятання Другої світової війни. *Укр. ін-т нац. пам'яті*. 2022. 04 травня. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/uinp-akcentuye-na-klyuchovyh-sensah-vazhlyvyh-dlya-rozuminnya-i-pamyatannya-drugoyi-svitovoyi-viyny> (дата звернення: 29.09.2022).
- 14. Шурхало Д. [Інтерв'ю в історика Олега Бажана] Не возз'єднання, а приєднання – як Сталін легітимізував анексії 1939 року. *Радіо Свобода*. 2019. 26 жовтня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30237782.html> (дата звернення: 04.09.2022).
- 15. Ющенко П. А. Києворуська спадщина в історичній пам'яті українського суспільства (XII – початок XXI ст.) : дис... док. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2019. 467 с. URL: https://old.npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.02/Yushchenko.pdf3 (дата звернення: 12.11.2022).

References

1. Borchuk, S. (2013). Problems of the Ukrainian national liberation movement during the Second World War on the pages of encyclopedic and bibliographic editions. *Halychyna*, 22–23, 493–500. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nikp_2013_22-23_61 [in Ukrainian].
2. Poltavets, O. (2014). Expulsion of the Nazi occupiers from Ukraine. 1944 year. Ukraine National Institute of memory. October 21. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/viyskovym/vygnannya-nacystskiyh-okupantiv-iz-ukrayiny-1944-rik> [in Ukrainian].
3. Humeniuk, T. I. (2004). The problem of the reunification of Western Ukraine with the Ukrainian SSR in modern historiography. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, 26. Retrieved from: URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12132/3-Humeniuk.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
4. Prylipko, T., Voshchevska, N., Marchenko, O. [comps.] (2004–2020). *History of Ukraine: research assistant. bibliogr. index for [2000–2019] years*. Kyiv: Vinichenko [in Ukrainian].
 - *History of Ukraine: research assistant. bibliogr. index for 2000 year*. Kyiv, 2004. Ch. II, 377 [in Ukrainian].
 - *History of Ukraine: research assistant. bibliogr. index for 2001 year*. Kyiv, 2004, 581 [in Ukrainian].
 - *History of Ukraine: research assistant. bibliogr. index for 2002 year*. Kyiv, 2004, 794 [in Ukrainian].

- History of Ukraine: research assistant. bibliogr. index for 2005 year. Kyiv, 2007, 603 [in Ukrainian].
- History of Ukraine: research assistant. bibliogr. index for 2007 year. Kyiv, 2009, 726 [in Ukrainian].
- History of Ukraine: research assistant. bibliogr. index for 2008 year. Kyiv, 2011, 768 [in Ukrainian].
- History of Ukraine: research assistant. bibliogr. index for 2009 year. Kyiv, 2011, 644 [in Ukrainian].
- History of Ukraine: research assistant. bibliogr. index for 2010 year. Kyiv, 2012, 616 [in Ukrainian].
- History of Ukraine: research assistant. bibliogr. index for 2015 year. Kyiv, 2017, 656 [in Ukrainian].
- History of Ukraine: research assistant. bibliogr. index for 2016 year. Kyiv, 2017, 644 [in Ukrainian].
- History of Ukraine. 2017: research. index. Kyiv, 2018, 639 [in Ukrainian].
- History of Ukraine. 2018: research. index. Kyiv, 2019, 576 [in Ukrainian].
- History of Ukraine. 2019: research. index. Kyiv, 2020, 592 [in Ukrainian].
- 5. Kondratiuk, K. K., Sukhyi, O. M. (2010). Modern national historiography of modern history of Ukraine (1914–2009): navch. posib. Retrieved from: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000664 [in Ukrainian].
- 6. Kulchytskyi, S. (1999). The reunification of Western Ukraine with the Ukrainian SSR: the problem of legitimacy. *Kyivska starovyna*, 6, 121–139 [in Ukrainian].
- 7. Kulchytskyi, S. (2009). When and how was the reunification of Western Ukraine with the Ukrainian SSR. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5 [in Ukrainian].
- 8. Kulchytskyi, S. (2013). Red challenge. The history of communism in Ukraine from its birth to its demise. Kyiv: Tempora, 3, 81–91. Retrieved from: https://shron2.chtyvo.org.ua/Stanslav_Kulchytskyi/Chervonyi_vyklyk_Istoriia_komunizmu_v_Ukraini_vid_ioho_narodzhennia_do_zahybeli_Knyha_3.pdf?PH_PSESSID=nqg9kaebe60ahf6lmkfuafml2 [in Ukrainian].
- 9. Horobets, S. (2022, 9 May). A new clip from the series «War and Myth» debunks the narrative «Liberation of Ukraine» *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty*. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/novy-rolyk-iz-cyklu-viyna-i-mif-rozvinchuye-naratyv-vyzvolennya-ukrayiny> [in Ukrainian].
- 10. Portnykov, V. (2009, 18 Sept.). [Interview with the Deputy Chairman of the Ukrainian Institute of National Remembrance, Doctor of Historical Sciences Vladyslav Verstyuk]. «Golden September» of 1939. Liberation or occupation? *Radio Svoboda*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/1825823.html> [in Ukrainian].
- 11. Kuchma, L. (1999, 27 Apr.). On the commemoration of the 60th anniversary of the reunification of Ukrainian lands in a single Ukrainian state: Decree of the President of Ukraine. *Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiynyi portal*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/437/99#Text> [in Ukrainian].
- 12. Trubaichuk, A. (1996). The Ukrainian Question in European International Relations (1918–1945). *Kyivska starovyna*, 2–3, 104–118 [in Ukrainian].
- 13. UINP focuses on key meanings important for understanding and remembering the Second World War. (2022, 4 May). *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty*. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/uinp-akcentuye-na-klyuchovyh-sensah-vazhlyvyh-dlya-rozumynnya-i-pamyatannya-drugoyi-svitovoyi-viyny> [in Ukrainian].
- 14. Shurkhalo, D. (2019, 26 Oct.). [Interview with historian Oleg Bazhan] Not reunification, but accession – how Stalin legitimized the annexations of 1939. *Radio Svoboda*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/30237782.html> [in Ukrainian].
- 15. Yushchenko, P. A. (2019). Kyiv-Russian heritage in the historical memory of Ukrainian society (XII – beginning of XXI centuries): dys... dok. ist. nauk: 07.00.01 istoriia Ukrainy / Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. Kyiv. Retrieved from: https://old.npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D26.053.02/Yushchenko.pdf3 [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 03.01.2023
Отримано після доопрацювання 02.02.2023
Прийнято до друку 10.02.2023*